

mit den Ministerpraesidenten der Laender am 23. Juli 1932 in Stuttgart // BAK. – R 43 I/2280. – S. 371–383.

9. Grimm, D. Verfassungserfuellung – Verfassungsbewahrung – Verfassungsaufloesung / D. Grimm // Die deutsche Statskrise 1930–1933. – Hrsg. H.A. Winkler. – S. 183–189.

10. Brecht, A. Foederalismus, Regionalismus und die Teilung Preussens / A. Brecht. – Bonn: Fred Duemmlers Verlag, 1949. – S. 189.

11. Schulz, G. Von Bruening zu Hitler / G. Schulz // Zwischen Demokratie und Diktatur: Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1992. – Bd. III. – S. 935.

12. Jellinek, W. Verfassungsreform im Rahmen des Moeglichen / W. Jellinek // Reich und Laender. – 1932. – Heft I. – Nr. 6. – S. 267–271.

13. Schreiben des Verbandsvorsitzenden des Nationalverbandes Deutscher Offiziere e.V. an den Reichskanzler, vom 2. Nov. 1932 // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12. – S. 163–165.

14. Vermerk ueber die Besprechung am 28. September 1932 in der Reichskanzlei // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12. – S. 43–45.

15. «Die Reichsreformplaene der Reichsregierung», Koelnische Zeitung, vom 30. September 1932, Nr. 535 // Hauptstaatsarchiv Stuttgart. – E 130b/Bue 1858.

16. Pauly, W. Die Stellung der Weimarer Reichsverfassung in der deutschen Verfassungsgeschichte / W. Pauly // 80 Jahre Weimar Reichsverfassung – Was ist geblieben? Hrsg. Von E. Eichenhofer. Tuebingen: Mohr Siebeck, 1999. – S. 1–21.

17. Hannover, H. Politische Justiz. 1918–1933 / H. Hannover, E. Hannover-Drueck. – Bornheim-Merten: Lamuv Verlag, 1987. – S. 301.

18. Peukert, D.J.K. Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne / D.J.K. Peukert. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1987. – S. 258.

19. Biewer, L. Reichsreformbestrebungen in der Weimarer Republik / L. Biewer. – Frankfurt am Main: Lang, 1980. – S. 136.

20. Aufzeichnung ueber die Besprechung des Herrn Reichspraesidenten mit Reichskanzler von Papen und Ministerpraesident Braun am 29. Oktober 1932 // BAK. – R 43 I/2281. – Bd. 2. – S. 175–187.

21. Keine Einigung beim Reichspraesidenten!, in: Bayerischer Kurier, Nr. 306, vom 1. November 1932 // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12.

22. Schreiben des Preussischen Ministerpraesidenten Braun an den Reichspraesidenten von Hindenburg, vom 7. November 1932 // BAK. – R 43 I/2281. – Bd. 2. – S. 271–277.

23. Schreiben von Prof. Nawiasky an einen Staatssekraeter, vom 1.11.32 // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12. – S. 145.

24. Schreiben aus dem Bayerischen Staatsministerium des Aeussern, fuer Wirtschaft und Arbeit an den Reichskanzler in Berlin, vom 8. November 1932 // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12. – S. 171–179.

25. Die politischen Probleme der Reichsreform. Vortrag im Industrie-Club Duesseldorf am 8.11.1932 // BAK. – N 1032. – Nr. 71. – S. 25.

26. Schreiben des Reichsminister des Inneren an den Staatssekraeter in der Reichskanzlei, vom 15. November 1932 // BAK. – R 43 I/1883. – Bd. 12. – S. 239–241, 251–253; Politischer Bericht der Vertretung Badens beim Reich an das Staatsministerium in Karlsruhe, vom 13. November 1932 // Generallandesarchiv Karlsruhe. – G.L.A.233/Nr. 25721. – S. 1–4.

27. Niederschrift ueber die Besprechung am 11. November 1932 in der Reichskanzlei // BAK. – R 43 I/2281. – Bd. 2. – S. 332.

28. Erlass des Preussischen Staatsministeriums ueber die Weiterfuehrung der Geschaefte, vom 24. November 1932 // BAK. – N 83. – Nr. 1089. – S. 164–165.

29. Mitteilung ueber den Beschluss des Staatsrats vom 24. Nov. 1932 // BAK. – R 43 I/2282. – Bd. 3. – S. 363–367.

30. Soden, C.O. Das falsche Reich / C.O. Soden. – Hrsg. von W.J. Bekh. – St. Ottilien: EOS-Verlag, 1999. – S. 201.

Поступила в редакцию 21.01.2008.

Субботин Олег Геннадьевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории БГПУ им. М. Танка.

The article deals with evaluation of the program of chancellor Franz Papen known as «The new state» in which the idea has been formulated as «reconstruction» of a Bismarckreich, i.e. return to principles of the constitution of the German empire of 1871. The general result of the board of the cabinet of the «National concentration» had irreversible catastrophic consequences for the German federalism. The usurpation of power in Prussia on July 20th, 1932 had paved the way to liquidation of parliamentary democracy and an establishment of fascist dictatorship in 1933.

УДК 94 (476) «1921/1939»

А.М. Вабішчэвіч

ГРАМАДСКА-КУЛЬТУРНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ТАТАРАЎ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 20–30-Я ГГ. ХХ СТ.

В статье рассматривается культурная и этноконфессиональная жизнь белорусских татар в составе Польского государства в 1920–30-е гг. Автор проанализировал основные направления деятельности Культурно-просветительского союза татар Польши и его отделений, других общественных объединений на территории Западной Беларуси, определил основные тенденции в культурной жизни татарского этноса. Исследованы внутренние факторы, влияющие на этнокультурное развитие татар. Отмечается, что в межвоенной Польше татарская проблема не имела большого политического значения. Татары подвергались культурно-языковой ассимиляции, а татарская интеллигенция – полонизации. Кроме того, внутри самой татарской общины имели место конфликты, в частности, между Центральной радой КПСТП и муфтиатом. Это стало одной из причин упадка деятельности большинства отделов КПСТП.

Делается вывод о том, что ислам способствовал устойчивой тенденции к сохранению культуры, традиций татар.

На працягу многіх дзесяцігоддзяў у беларускай савецкай гістарыяграфіі пры даследаванні заходнебеларускай праблематыкі 1920–30-х гг. прыярытэт надаваўся разнастайным аспектам грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага жыцця. Існуючыя метадалагічныя і ідэалагічныя падыходы, абмежаваная база крыніц не дазвалялі ўсебакова прааналізаваць пытанні духоўнага жыцця. Гісторыя і культура татараў, як і іншых этнічных супольнасцей, не былі прадметам даследаванняў гісторыкаў

БССР. Толькі ў апошнія 2 дзесяцігоддзі з'явіўся цэлы шэраг навуковых і навукова-папулярных прац па наватарскай для айчынных гісторыкаў татарскай тэматыцы. У іх названы храналагічны перыяд звычайна разглядаецца ў агульным кантэксце гістарычнага развіцця татарскага этнаса ў Беларусі. Сярод шматлікіх публікацый І. Канапацкага трэба адзначыць яго асобныя змястоўныя даследаванні, у якіх рэлігійнае жыццё, культура татараў заходнебеларускіх зямель цесна звязаны з працэсамі этнакультурнага адроджэння гэтай супольнасці [1; 2; 3].

Больш выніковымі з'яўляюцца даследаванні татараў міжваеннага перыяду ў польскай гістарычнай навуцы. У многім гэта тлумачыцца тым, што сярод даследчыкаў гэтай тэматыкі пераважалі асобы татарскага паходжання. Асабліва вылучаецца фундаментальная праца А. Міскевіча, прысвечаная культурнаму і рэлігійнаму жыццю татараў у межах усёй міжваеннай Польшчы [4]. У іншых працах польскіх вучоных асветлены асобныя аспекты этнаканфесійнага жыцця татараў [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Даследаванні ажыццёўлены на падставе матэрыялаў перыёдыкі, архіўных дакументаў, але звычайна не ўтрымліваюць крыніц з архіваў Беларусі.

Нягледзячы на адносную распрацаванасць акрэсленай тэматыкі, пакуль няма цэласнага ўяўлення пра грамадска-культурную дзейнасць татараў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны час. Менавіта таму аўтар дадзенага артыкула, выкарыстоўваючы працы папярэдніх даследчыкаў і шырокае кола крыніц, частка якіх упершыню ўводзіцца ў навуковы ўжытак, паспрабаваў прааналізаваць становішча татарскай супольнасці ў складзе Польскай дзяржавы, вызначыць галоўныя тэндэнцыі яе культурнага жыцця, прасачыць дзейнасць грамадскіх і культурна-асветніцкіх аб'яднанняў.

У ходзе геапалітычных перамен, выкліканых наступствамі Першай сусветнай вайны, рэвалюцыйных падзей і грамадзянскай вайны, татары заходніх зямель былой Расійскай імперыі апынуліся ў пачатку 1920-х гг. у складзе розных дзяржаўных утварэнняў – БССР, Літвы і Польшчы. Якраз у Польшчы ўтварылася самая шматлікая татарская супольнасць. Аналіз шматлікіх крыніц сведчыць аб тым, што ў міжваенны час мусульманскага насельніцтва, сярод якога дамінавалі татары, было там 5–6 тыс. чалавек. Абсалютную большасць іх складалі жыхары заходнебеларускіх зямель. Найбольш кампактнай і прадстаўнічай была татарская прысутнасць на тэрыторыі Навагрудскага ваяводства. Менавіта там у 1925 г. дзейнічала 9 мусульманскіх абшчын (2091 чалавек), якіх абслугоўвалі 9 мулаў, 9 муэдзінаў (мязімаў) (намеснікаў мялаў), дзе функцыянавалі 7 мячэцяў – у Навагрудскім павеце (Навагрудак (у 1921 г. – 5,7 % жыхароў [12, s. 57]), Католицы; у Лоўчыцах дзейнічала мячэць 1688 г., на мізары (могілках) быў пахаваны Св. Эўлія Контусь), Баранавіцкім (Ляхавічы), Слоніўскім (Слоніў – каля 2 % жыхароў), Лідскім (Мураўшчызна (Іўе), Некрашун-

цы), Нясвіжскім (Іванава, Клецк; у Асмолава дзейнічала мячэць 1834 г.), Стаўбцоўскім паветах (Мір). Больш распыленым было рассяленне татараў у Віленскім ваяводстве: у 1925 г. яны былі згуртаваны ў 6 абшчынах (2464 чалавекі), дзе было 6 мячэцяў, 6 мулаў, 3 муэдзіны – у Вільні, Віленска-Троцкім (Сорак Татараў, Немеж), Ашмянскім (Даўбуцішкі (Даўбучкі)), Пастаўскім (Мядзел), Браслаўскім паветах (Відзы – 1 % жыхароў у 1937 г. [13, а. 8]). У 1925 г. у Беластоцкім ваяводстве існавалі 2 мусульманскія абшчыны (878 чалавек) – у Крушынінах Гродзенскага павета і Багоніках Саколкаўскага павета, дзе 2 мулы абслугоўвалі адпаведна 2 мячэці [14, s. 1–2, 43–48, 59–60, 62–63]. У Палескім ваяводстве не было мусульманскіх святынь і духавенства, слабой была татарская прысутнасць: у Лунінецкім павеце ў 1923 г. было 30 мусульман [14, s. 7], да канца 1930-х гг. засталася толькі адна сям'я – у Мікашэвічах [4, s. 175].

Узровень жыцця большасці татарскага насельніцтва быў невысокі, бо па сацыяльнаму складу 63 % складалі сяляне і жыхары мястэчак. Асноўнымі іх заняткамі былі агародніцтва, рамёствы (асабліва гарбарства, кушнерства), рамізніцтва [12, s. 58]. Большасць татарскіх сялянскіх гаспадарак (45,4 %) мела невялікія надзелы зямлі – да 5 га (6 % зямельнай плошчы, якая належала татарам). 38,2 % гаспадарак мелі надзелы памерам ад 5 да 15 га (адпаведна 19,9 %) [15, s. 14]. Больш высокі ўзровень матэрыяльнага дабрабыту мелі асобныя землеўладальнікі, прадстаўнікі татарскай інтэлігенцыі. Да татарскай інтэлігенцыі залічвалі да 1,5 тыс. чалавек (чыноўнікаў, служачых, вайскоўцаў, настаўнікаў і інш.), якія жылі пераважна ў Вільні, іншых буйных гарадах і мястэчках [12, s. 58]. Аналіз матэрыяльнага становішча татарскай супольнасці сведчыць аб маёмаснай і сацыяльнай дыферэнцыяцыі ў яе асяроддзі, што выклікала пэўныя супярэчнасці паміж гарадскімі і сельскімі жыхарамі, інтэлігенцыяй і сялянска-мяшчанскай большасцю.

У грамадскім жыцці татараў кансалідуемым і этнавызначальным фактарам заставаўся іслам. У снежні 1936 г. у Польшчы (пераважна ў заходнебеларускім рэгіёне) функцыянавала 19 мусульманскіх абшчын, якія мелі 17 мячэцяў і 3 малітоўныя дамы (19 мулаў, 23 муэдзіны) [16, s. 20–21]. Польская дзяржава выдзяляла фінансавыя сродкі для аплаты працы мулаў, рамонту і будаўніцтва мячэцяў і на іншыя патрэбы татараў-мусульман: у 1924 г. – 21016 злотых, 1925 г. – 57736 злотых, 1927–1928 гг. – 63 тыс. злотых штогод, 1929–1930 гг. – 65 тыс. злотых штогод, на працягу 1931–1939 гг. па 57 тыс. злотых аднаразова ў 2 гады [17, s. 342; 18]. Акрамя дзяржаўных датцаў, пры аднаўленні мячэцяў ў Ляхавічах, Мядзелі, Відзах, Некрашунцах, а таксама пры рамонце мусульманскіх храмаў у Навагрудку, Міры, Іўі, Слоніме, Асмолаве выкарыстоўваліся таксама прыватныя ахвяраванні, дапамога татарскай дыяспары ЗША, урада Егіпта. У Іўі дапамогу аказваў землеўладальнік

граф Т. Замойскі. Для будаўніцтва мячэці ў Некрашунцах у красавіку 1926 г. польскі ўрад выдзеліў толькі 500 злотых замест неабходных 2 тыс. злотых [19, s. 105], таму асноўную частку сродкаў складалі ахвяраванні татарай-эмігрантаў, мясцовых жыхароў, генерала А. Рамановіча, а таксама выкарыстоўвалася пазыка сельскагаспадарчага банка з Вільні, дапамога натурай (прадуктамі харчавання), бясплатная праца жыхароў навакольных населеных пунктаў [20]. На перакрыццё даху абшчыннага дома ў Некрашунцах збіралі па 1 злотаму з кожнай гаспадаркі [21].

Каштоўнасці ісламу вызначалі традыцыйны ўклад жыцця, побыт татарскіх сем'яў, асабліва ў вёсках і малых мястэчках. Паводле статута Мусульманскага рэлігійнага саюза ў Польшчы, кожны святар мог быць адначасова настаўнікам рэлігіі ў школах сваёй абшчыны [22, s. 380]. Пачатковая адукацыя і традыцыйнае выхаванне татарскіх дзяцей першапачаткова ажыццяўлялася імамамі, муэдзінамі ці годжыямі (прызначанымі настаўнікамі) ў мектэбэ (школах чытання Карана) [1, с. 138]. Зрэдку яны размяшчаліся ў асобных будынках, часцей – у непрыстасаваных для вучобы прыватных памяшканнях годжыяў. Пачынаючы з 6-гадовага ўзросту, у гарадах і вялікіх мястэчках дзеці наведвалі мусульманскую школу зранку і пасля абеду, у малых населеных пунктах – толькі ў пятніцу. Пасля засваення напісання арабскага алфавіту вучні чыталі Каран, хамаіл (малітоўнік), дзе былі як арабскія, так і старажытнататарскія тэксты [3, с. 6]. У польскіх школах у праграме навучання па рэлігіі былі асноўныя палажэнні Суны. З другога году навучання ішло засваенне палажэнняў ісламскай веры. Дзецям даводзілася запамінаць вялікія тэксты на арабскай мове [23, s. 213–215]. Нешматлікія прадстаўнікі татарскай моладзі працягвалі навучанне ў медрэсэ (сярэдных навучальных устаноў) у Югаславіі, у ВДУ арабскага свету. Напрыклад, у 1933 г. на вучобу ў мусульманскі ўніверсітэт Аль-Азхар у Каіры былі накіраваны А. Варановіч, М. Александровіч [24, s. 469, 471].

Нягледзячы на патрабаванні аб стварэнні асобных дзяржаўных мусульманскіх школ у Вільні і Навагрудку, на працягу ўсяго міжваеннага часу татарскія дзеці вымушаны былі наведваць польскія школы. У адным з лістоў да школьных улад татары Клецка прасілі не караць іх за тое, што не пускаюць сваіх дзяцей да 11 гадоў у польскую школу, бо яны навучаюцца ў рэлігійнай школе [25, s. 16].

Разам з устойлівай прыхільнасцю да каштоўнасцей іслама ў асяроддзі татарскай інтэлігенцыі ўзрасла цікаўнасць да свецкай культуры, адукацыі, навукі. Неабходна ўдакладніць сцвярджэнне аб тым, што Культурна-асветніцкі саюз татарай Польшчы (КАСТП) быў створаны ў 1923 г. [2, с. 45]. Тады ў Варшаве ўзнік легальны Мусульманскі саюз, які сапраўды лічыўся польскімі ўладамі пачатковым этапам у развіцці КАСТП [26, s. 40]. Хоць грамадска-культурны рух татарай назіраўся ў Вільні яшчэ ў пачатку 1920-х гг., аднак толькі ў 1925 г. старшыня духоўнай управы мясцовай мусульманскай абшчыны А. Мурза-Мурзіч, пра-

фесар Віленскага ўніверсітэта імя С. Баторыя С. Базарэўскі, А. Рамановіч і іншыя татарскія дзеячы ў ходзе падрыхтоўкі да правядзення Усяпольскага з'езда дэлегатаў мусульманскіх абшчын выступілі з ініцыятывай аб стварэнні асобнага культурна-асветніцкага таварыства [27].

На Усяпольскім з'ездзе дэлегатаў мусульманскіх абшчын, які адбыўся 28–29 снежня 1925 г. у Вільні, найбольш прадстаўнічай была дэлегацыя абшчын Навагрудка і Слоніма. З'езд выступіў за аўтакефалію мусульманскай царквы ў Польшчы, выбраў муфціем Я. Шынкевіча, стварыў асобныя рэдакцыйныя камісіі па падрыхтоўцы статутных дакументаў аб прававым становішчы мусульманскай царквы і аб яе адносінах з Польскай дзяржавай [28, s. 29, 37–40, 43–54]. На згаданым з'ездзе быў прадстаўлены ўжо зацверджаны польскімі ўладамі ў жніўні 1925 г. статут КАСТП [29, s. 329–330]. Трэба адзначыць, што працэс урэгулявання прававога становішча мусульманскай царквы працягваўся з пераменным поспехам да сярэдзіны 1930-х гг. Толькі 7 лютага 1936 г. польскі сейм прыняў закон аб адносінах дзяржавы да Мусульманскага рэлігійнага саюза, 21 красавіка 1936 г. яго зацвердзіў сенат. Статут Мусульманскага рэлігійнага саюза быў зацверджаны польскім урадам 26 сакавіка 1936 г. [30, s. 2–12].

Нягледзячы на актыўную грамадска-палітычную дзейнасць, асабліва ў час выбараў у польскі сейм і сенат у 1928 г., калі быў створаны асобны татарскі камітэт і падтрыманы Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам, дзеячы КАСТП адной з галоўных задач лічылі разгортванне сеткі мясцовых аддзелаў арганізацыі пры кожнай мусульманскай абшчыне. На працягу 1926–1928 гг. быў створаны 21 аддзел КАСТП – пераважна ў мясцовасцях, якія былі цэнтрамі мусульманскіх абшчын. Сярод іх вылучаліся Вільня, Сорак Татарай, Немож, Відзы, Докшыцы, Мядзел Віленскага ваяводства, Навагрудак, Слонім, Ляхавічы, Іўе, Некрашунцы, Клецк, Асмолава, Мір, Ластаі (каля Крэва) Навагрудскага ваяводства, Гродна, Крушыняны, Багонікі, Скідэль Беластоцкага ваяводства, а таксама Варшава і Роўна [31, s. 25–28; 32, s. 18]. У 1930 г. быў створаны аддзел у Глыбок, а ў 1936 г. – у Іванава і Ардзе Нясвіжскага павета (апошні быў зарэгістраваны толькі ў верасні 1937 г. [33, а. 48 адв.])

Асноўныя напрамкі дзейнасці КАСТП былі вызначаны на I Усяпольскім з'ездзе дэлегатаў яго аддзелаў (Вільня, 26 снежня 1928 г.) [31, s. 13–22]. Галоўнай мэтай КАСТП абвяшчалася «аб'яднанне татарскага насельніцтва Польшчы, абарона і падтрымка эканамічных, культурных і прафесійных інтарэсаў сваіх членаў, уздым іх разумовага, этычнага ўзроўня» [30, s. 2–4; 31, s. 23]. Для выканання пастаўленай мэты арганізацыя ставіла задачы па стварэнню школ для выхавання моладзі, выдавецкай дзейнасці, заснаванню бібліятэк, кааператываў, дабрачынных устаноў і г. д. Цэнтральную раду КАСТП узначаліў А. Крычынскі. Прадстаўленая на з'ездзе ідэалогія, якая была распрацавана групай віленскай татарскай інтэ-

лігенцыі, прадугледжвала захаванне этнічнай адметнасці татараў не толькі ў межах традыцыйных ісламскіх каштоўнасцей, але і свецкай культурна-асветніцкай працы, праз папулярызацыю гістарычных ведаў, адкрыццё нацыянальнага музея, заснаванне ўласнага друкаванага органа [31, s. 18–20]. Такую пазіцыю адносна шырокай культурна-асветніцкай дзейнасці падтрымалі татарскія актывісты на месцах, якія займаліся як справамі мусульманскай абшчыны, так і працай аддзелаў КАСТП. Толькі пасля 1936 г., калі адбылося строгае размежаванне рэлігійнай і свецкай дзейнасці, уся культурна-асветніцкая праца перайшла да мясцовых аддзелаў КАСТП.

Кожны аддзел арганізацыі меў уласны клуб (святліцу), які звычайна размяшчаўся ў рэлігійнай школе, прыватным памяшканні ці абшчынным доме. Створаныя пры клубах (святліцах) аматарскія мастацкія калектывы былі станоўча ўспрыняты мясцовым татарскім насельніцтвам. Аднак у сваёй дзейнасці гэтыя самадзейныя калектывы адчувалі рэпертуарны голад. У сваіх выступленнях яны выкарыстоўвалі пераважна беларускія і польскія песні, танцы. Рабіліся спробы ўзбагаціць рэпертуар за кошт мастацкіх калектываў паволжскіх і крымскіх татараў (папулярызацыяй народнай творчасці апошніх займаўся К. Кембіраў), аднак іх мова для мясцовых татараў была незразумелай. Адчувалася таксама і адсутнасць кваліфікаваных спецыялістаў у галіне харэаграфіі, музычнай аранжыроўкі. З-за няразвітасці пластычнага і выяўленчага мастацтва аддзелы КАСТП не наладжвалі мастацкія выставы.

Адной з форм культурна-асветніцкай працы з'яўляліся лекцыі па гісторыі, культуры, рэлігіі беларуска-літоўскіх, паволжскіх, крымскіх татараў, актуальныя агляды падзей у свеце. З дзяцінства ў татарскіх сем'ях выходзілася павага да кнігі і вучобы, адукаваныя людзі мелі вялікі грамадскі аўтарытэт. Аднак толькі асобныя аддзелы КАСТП змаглі адкрыць уласныя бібліятэкі. Заснаваная ў жніўні 1927 г. бібліятэка аддзела КАСТП у Слоніме ўтрымлівалася на сродкі А. і С. Смольскіх і стала самым буйным татарскім кнігазборам – у 1934 г. там было 544 тамы кніг [4, s. 110]. Фонды бібліятэкі Віленскага аддзела КАСТП на працягу 1932–1938 гг. павялічыліся з 114 да 318 тамоў кніг [29, s. 322; 4, s. 110].

З усіх рэгіянальных падраздзяленняў менавіта аддзел КАСТП у Вільні з'яўляўся найбольш актыўным. Праведзеныя лекцыі закраналі актуальныя рэлігійныя, навуковыя, грамадскія праблемы, аднак іх аўдыторыя да пачатку 1930-х гг. абмяжоўвалася толькі членамі мясцовага аддзела. Выразнай была тэндэнцыя да змяншэння колькасці нешматлікіх лекцый: у 1926 г. – 11, у 1927 г. – 5, у 1928 г. – 3, 1930 г. – 1 [29, s. 330–331]. Толькі з 1932 г. гэты напрамак культурна-асветніцкай працы ажывіўся, а кантынгент слухачоў папаўняўся за кошт запрошаных асоб.

Л. Крычынскі з'яўляўся з 1931 г. не толькі кіраўніком аддзела КАСТП, але і захавальнікам татарскага музея ў Вільні, заснаванага Цэнтральнай радай

КАСТП у маі 1929 г. Менавіта яго прыватныя зборы склалі аснову фонда музея, які размяшчаўся ў будынку муфціята і нагадваў больш музейную экспазіцыю [34]. Пры музеі ў 1931 г. быў створаны архіў. У 1932 г. у музеі захоўвалася больш 50 каштоўных помнікаў: рукапісныя караны, кітабы, хамаілы, збор дакументаў з татарскімі пячаткамі, куфічныя манеты, старадрукі (сярод іх – антытатарскі па свайму характару «Альфуркан татарскі праўдзівы...» М. Чыжэўскага 1617 г.), дакументы з подпісам караля Рэчы Паспалітай С. Аўгуста Панятоўскага, малюнкi і фатаграфіі мячэцяў і інш. [29, s. 331; 35]. Пасля пераезду ў 1934 г. захавальніка Л. Крычынскага ў Замосце музейныя і архіўныя матэрыялы размяшчаліся ў сховішчы муфціята.

Даволі выніковым напрамак КАСТП з'яўлялася выдавецкая дзейнасць. У 1929 г. быў выдадзены «Гербоўнік татарскіх сем'яў у Польшчы» С. Дзядулевіча [36], у якім прааналізаваны генеалогія і гісторыя шматлікіх татарскіх родаў ВКЛ з XV ст. Сродкі для выдання збіраліся асобным камітэтам на чале з Л. Крычынскім [29, s. 329].

Цэнтральная рада КАСТП выдала ў 1932–1938 гг. 3 тамы навуковага, літаратурнага часопіса «Rocznik Tatarski» («Татарскі штогоднік»), галоўным рэдактарам якога быў таксама Л. Крычынскі [5]. У першых 2-х тамах «Татарскага штогодніка» змяшчаліся публікацыі па гісторыі, культуры татар на польскіх, беларускіх і літоўскіх землях, пра іх сувязі з мусульманскім Усходам. Сярод шэрагу публікацый вылучаліся артыкулы караімскага гахама Х.С. Шапшала аб страце літоўскімі татарамі сваёй роднай мовы, А. Ахматовіча аб прававым становішчы татарскага насельніцтва ў XVIII–XX стст., Т. Стрыкеніча-Корзана «Гістарычны нарыс пра літоўскіх татар у Мінску Літоўскім і яго ваколіцах», муфція Я. Шынкевіча пра рэлігійную літаратуру, імама А. Варановіча пра ўцалелыя пласты мовы татар. Ваеннай гісторыі былі прысвечаны артыкулы «Літоўскія татары ў польскім войску ў паўстанні 1831 г.» Л. Крычынскага, «Генерал Ю. Беляк (1741–1794)», «Матэрыялы па гісторыі татарскіх палкоў у Польшчы (1777–1791)» С. Крычынскага, пра ўдзел у паўстанні 1863 г. Л. Найманскага і інш. На старонках часопіса прыводзілася хроніка грамадска-палітычнага, рэлігійнага, этнакультурнага жыцця татар Заходняй Беларусі і ўсёй Польшчы, змяшчаліся літаратурныя творы, рэцэнзіі і інш. У 3-м томе была апублікавана кніга С. Крычынскага «Літоўскія татары: Спраба гісторыка-этнаграфічнай манаграфіі» [23]. На падставе друкаваных матэрыялаў, архіўных дакументаў, рукапісаў, запісаных успамінаў людзей і іншых крыніц аўтар у 12 раздзелах асвятляў гісторыю пасялення татараў, іх рода-племянныя традыцыі, рэлігію, традыцыйныя заняткі, абрады і звычаі, назвы населеных пунктаў і прозвішчы татарскага паходжання, нацыянальныя рысы характару, творы матэрыяльнай культуры, мову і пісьменнасць, школы і кнігі, могілкі

(мізары), народную медыцыну. Манаграфія з'яўлялася ў польскай гістарыяграфіі першым цэласным даследаваннем татарскай праблематыкі, заснаваным на саліднай крыніцазнаўчай базе, атрымала станоўчыя рэцэнзіі вучоных.

Міністэрства веравызнанняў і грамадскай асветы Польшчы аказвала падтрымку «Татарскаму штогодніку». На выданне 2-га тома было выдзелена 900 злотых, 3-га тома – 500 злотых, 4-га тома – 1 тыс. злотых [32, s. 223–224, 230; 37, s. 175–176, 216]. Дапамогу аказваў таксама польскі Фонд народнай культуры. Выданне падрыхтаванага для друку 4-га тома «Татарскага штогодніка» было перанесена на пачатак 1940 г. (у лістападзе 1939 г. па загаду нямецкіх акупацыйных улад яго набор у варшаўскай друкарні быў знішчаны) [4, s. 133]. У жніўні 1939 г. была наладжана перапіска адносна падрыхтоўкі 5-га тома.

Са студзеня 1934 г. Віленскі аддзел КАСТП пачаў выдаваць штомесячны часопіс «*Życie tatarskie*» («Татарскае жыццё»), галоўнай мэтай якога з'яўляўся ўздым культурнага ўзроўню вёскі [24, s. 473]. На старонках выдання закраналіся пытанні гісторыі, рэлігіі, традыцыйных заняткаў татараў, іх асветы, змяшчалася хроніка падзей грамадска-культурнага і рэлігійнага жыцця і г. д. Аднак інтарэс да часопіса з боку татарскага насельніцтва быў слабым. Толькі ў Вільні каля 13,6 % (у Варшаве – 6,6 %) мясцовых татар выпісвалі гэты часопіс, у іншых мясцовасцях гэты паказчык вагаўся ад 0,6 % да 3 %. З-за бяздзейнасці мясцовага аддзела КАСТП у Навагрудку ўсяго 1 % татараў выпісвалі часопіс [38]. Цэнтральная рада КАСТП садзейнічала падпісцы і распаўсюджванню часопіса «*Przegląd Islamski*» («Ісламскі агляд»), які выдаваўся мусульманскай абшчынай у Варшаве ў 1930–1931, 1934–1937 гг. Намаганнямі муфціята ў Вільні для задавальнення духоўных патрэб мясцовых татараў выпускаліся мусульманскія календары, падручнікі, асобныя суры з Карана на арабскай і польскай мовах.

Для татарскага культурна-асветніцкага руху адмоўныя вынікі меў канфлікт паміж Цэнтральнай рады КАСТП і муфціятам, які імкнуўся быць адзіным прадстаўніком татарскай меншасці. 27 снежня 1929 г. II Усяпольскі з'езд дэлегатаў аддзелаў КАСТП заклікаў муфціят склікаць Усяпольскі мусульманскі кангрэс для выбараў часовай Вышэйшай мусульманскай калегіі [29, s. 330]. Так як муфціят ігнараваў гэтыя заклікі, то аналагічныя захады рабіліся і на III з'ездзе дэлегатаў аддзелаў КАСТП 4 кастрычніка 1930 г. у Вільні (створаны на з'ездзе татарскі выбарчы камітэт ухіліўся ад уласнага ўдзелу ў выбарах у польскі сейм, сенат і зноў падтрымаў Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам). Асабліваю вастрыню канфлікт набыў у пачатку 1930-х гг. у ходзе палемікі аб прававым статусе Мусульманскага рэлігійнага саюза. Толькі пасля ўмяшальніцтва

віленскіх ваяводскіх улад удалося дасягнуць паразумення паміж Цэнтральнай радай і муфціятам. Пытанне аб месцазнаходжанні муфціята таксама абвастрала адносіны паміж татарскай інтэлігенцыяй Варшавы і Вільні.

У пачатку 1930-х гг. пад уздзеяннем адзначанага канфлікту, іншых аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў адбыўся заняпад дзейнасці большасці аддзелаў КАСТП. Актыўнай працай займаліся толькі аддзелы ў Варшаве і Вільні. Аддзелы ў Слоніме і Навагрудку, якія ўтрымлівалі бібліятэкі, сваю дзейнасць абмежавалі правядзеннем забаўляльных танцавальных мерапрыемстваў. Татарскі дзеяч з Варшавы А. Пултажыцкі падзенне цікаўнасці з боку татараў да культурна-асветніцкай працы тлумачыў нізкім ўзроўнем іх грамадскай свядомасці [39]. Адзін з актывістаў са Слоніма самакрытычна прызнаваўся, што для правядзення паўнацэннай асветніцкай дзейнасці не хапала кніг, папулярных займальных гульняў [40].

Ва ўмовах заняпаду мясцовых аддзелаў КАСТП у Навагрудку і Слоніме татарскія дзеячы ўключыліся ў стварэнне асобных аддзелаў Стралецкага саюза, польскай ваенізаванай грамадскай арганізацыі. Летам 1933 г. па ініцыятыве І. Міскевіча ў Навагрудку былі створаны 2 татарскія аддзелы Стралецкага саюза – мужчынскі (кіраўнік – С. Шчэнснловіч) і жаночы (кіраўнік – А. Аліевіч) [24, s. 469–470; 41, a. 142 адв.]. Заснавальнікам аналагічнага мужчынскага аддзела ў Слоніме на чале з Я. Шагідэвічам у лістападзе 1933 г. выступіў М. Байрашэўскі. У канцы 1930-х гг. пры навагрудскім адзеле была створана дружына арлянят, куды ўваходзілі дзеці 14–16-гадовага ўзросту. У 1937 г. татарская моладзь Клецка таксама гуртавалася ў аддзел Стралецкага саюза.

Новыя структурныя адзінкі праводзілі як прапольскую ідэалагічную дзейнасць, так і культурна-асветніцкую працу сярод татарскага насельніцтва. Пры татарскіх аддзелах Стралецкага саюза ў Навагрудку і Слоніме пачалі працаваць драматычныя секцыі. Летам 1935 г. татарская моладзь у Слоніме наладзіла некалькі таварыскіх сходаў, у час якіх ставіліся тэатральныя пастаноўкі, дэкламацыі, спевы на татарскай і польскай мовах, выконваліся татарскія танцы ў нацыянальных касцюмах. Спектаклі выклікалі цікаўнасць у татарскага насельніцтва, асабліва моладзі. Прыбытак ад танцавальных забаў у Слоніме выкарыстоўваўся для культурна-асветніцкіх патрэб, папаўнення бібліятэкі [42, a. 27, 73, 92]. Па ініцыятыве аддзела КАСТП у Іванаве Нясвіжскага павета з 1936 г. урачыста праводзіліся штогадовыя агульнататарскія дажынкы. Дзеячы КАСТП змаглі дабіцца правядзення ў 1937 г. у Іўі рамесніцкіх курсаў для гарбароў, у пачатку 1939 г. – у Клецку.

У татарскім грамадска-культурным руху ў Вільні актыўна ўдзельнічалі студэнты. З-за ма-

лалікасі (у 1933/1934 г. у Віленскім універсітэце імя С. Баторыя вучылася 16 татар, у 1936/1937 г. – 7, у 1938/1939 г. – 11 [4, s. 75; 24, s. 470]) яны не змаглі стварыць асобную нацыянальную студэнцкую арганізацыю. Аднак частка нацыянальна настроенай татарскай моладзі наладзіла з сярэдзіны 1930-х гг. уласную спробу ажыўлення культурна-асветніцкай дзейнасці. У пачатку 1935 г. пры мясцовым адзеле КАСТП у Вільні ўзнік гурток татарскай моладзі, адным з лідэраў якога з’яўляўся Э. Шынкевіч [24, s. 480]. Для каардынацыі татарскага маладзёжнага руху ў маі 1937 г. гурток быў пераўтвораны ў часовую раду гурткоў татарскай моладзі пры Цэнтральнай радзе КАСТП. Такім чынам, у татарскім руху вызначылася супрацьлеглая тэндэнцыя аб наданні яму нацыянальнага характару, аб нацыянальна-культурным адзінстве ўсіх татараў, у тым ліку паволжскіх і крымскіх [11, s. 69–70]. Хоць ідэі нацыянальна-культурнага адзінства ўсіх татараў абудзілі частку татарскай моладзі да грамадскай працы, аднак яны супярэчылі ідэалагічным пастулатам аб польскасці татараў, не знайшлі шырокай падтрымкі на месцах, асабліва з боку татарскіх аддзелаў Стралецкага саюза ў Навагрудку і Слоніме [9, s. 210]. Найбольш актыўны гурток татарскай моладзі дзейнічаў пры адзеле КАСТП у Міры, дзе была створана бібліятэка, функцыянаваў аматарскі мастацкі калектыў, планавалі пабудаваць татарскі дом культуры.

У ходзе разгорнутай у 1937 г. дыскусіі аб стане і перспектывах татарскага культурна-асветніцкага руху яго лідэры сярод прычын яго заняпаду адзначалі нізкі ўзровень жыцця, галечу татарскіх сялян і рамеснікаў, слабы інтарэс да грамадскіх праблем з боку заможных слаёў татарскага насельніцтва, інтэлігенцыі, канфлікт паміж маладым і старэйшым пакаленнем [43; 44; 45]. Татараў заклікалі да захавання этнічнай салідарнасці і павышэння актыўнасці ў грамадскай працы.

Канчаткова канфлікт паміж муфціятам і свецкімі лідэрамі татарскага руху вычарпаў сябе пасля I Усяпольскага мусульманскага кангрэса (Вільня, 31 студзеня 1938 г.), на якім была выбрана Вышэйшая мусульманская калегія. У пачатку 1939 г. у Вільні быў створаны гурток татарскіх кабет на чале з жонкай муфція Л. Шынкевіч, які супрацоўнічаў з Віленскім адзелам КАСТП. На восень 1939 г. Цэнтральнай радай КАСТП планавалася правядзенне агульнататарскага з’езда ў Навагрудку.

Трэба адзначыць, што ў міжваеннай Польшчы татарская праблема не набыла вялікага палітычнага значэння. Менавіта таму на ўзроўні польскіх урадавых колаў і мясцовай адміністрацыі нешматлікая татарская супольнасць не кваліфікавалася нацыянальнай меншасцю. У якасці этнічнай (этнаграфічнай) групы прызнавалі татараў і даследчыкі міжваеннага часу. Татарскае насельніцтва з

яго этнічнымі і рэлігійнымі асаблівасцямі не ўяўляла вялікай пагрозы для польскіх нацыянальных інтарэсаў і дзяржаўнай бяспекі. Для польскіх уладаў датацыі і афіцыйная падтрымка татарскага грамадска-культурнага руху насіла прагматычны характар і мела вялікае прапагандысцкае значэнне [8, s. 34]. У сваю чаргу татарскія лідэры ўсяляк падкрэслівалі патрыятычныя пачуцці і лаяльнасць татараў адносна Польскай дзяржавы, аказвалі падтрымку палітычнаму лагеру «санацыі». Татарскія актывісты ўдзельнічалі ва ўрачыстасцях, прымеркаваных да польскіх нацыянальных і дзяржаўных святаў, мелі дачыненне да прапаганды культуры Ю. Пілсудскага [6, s. 100–105; 9, s. 206; 46]. Насуперак гістарычнай праўдзе, нярэдка татарскія ідэолагі ўхвалялі талерантную польскую этнаканфесійную палітыку ў мінулым і сучаснасці, якая дазволіла татарам захаваць уласную этнічную самабытнасць. Татары паказваліся ў якасці пасярэднікаў паміж еўрапейскай і азіяцкімі цывілізацыямі.

Хоць у міжваенны час татары захоўвалі рэлігійную адметнасць, традыцыі і звычаі, аднак працягваўся працэс іх культурна-моўнай асіміляцыі, які пачаўся яшчэ ў папярэднія стагоддзі. Паводле С. Крычынскага, татарская інтэлігенцыя падверглася поўнай паланізацыі, сялянска-мяшчанскае насельніцтва – значнай беларусізацыі [4, s. 159; 23, s. 1]. Паводле С. Міскевіча, у пачатку міжваеннага перыяду толькі частка татараў выкарыстоўвала ў побыце беларускую мову і ідэнтыфікавала сябе з беларусамі, астатнія гаварылі на польска-беларускім дыялекце [4, s. 159]. Такая выснова зроблена ім на падставе сумніўных вынікаў апытання Цывільнага урада ўсходніх зямель у 1919 г.: з 1,5 тыс. татараў Віленшчыны 38 % назваліся палякамі, 49,3 % – татарамі і 4,6 % – беларусамі. Даследчык схематычна перанёс гэтыя суадносіны на тэрыторыю ўсёй Заходняй Беларусі і ўсходняй Літвы [4, s. 160]. Безумоўна, што ступень інтэграванасці татараў найперш у польскую культуру ў канцы міжваеннага часу ўзмацнілася. У пачатку 1939 г. беластоцкі ваявода адзначаў адносна татарскага насельніцтва ў Крушынях і Багоніках наступнае: «Мусульмане жывуць у сваіх рэлігійных абшчынах у культурнай адасобленасці ў беларускім акружэнні і за адсутнасці ўласнай інтэлігенцыі павольна спольшчаюцца» [47, а. 31–32]. Аналагічныя працэсы ў пачатку 1939 г. фіксавалі і ўлады Віленскага ваяводства. Сярод татараў вылучалася невялікая частка, якая прытрымлівалася традыцый, звычаяў, але ўжо не была звязана з рэлігіяй. «Шлюбныя адносіны з хрысціянкамі спрыяюць асіміляцыі татараў, іх поўнай рэлігійнай індэферэнтнасці» [48, а. 28].

У цэлым этнакультурнае жыццё татараў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1920–30-я гг. вызначалася цэлым шэрагам тэндэнцый і працэсаў. Іслам садзейнічаў устойлівай тэндэнцыі да захавання культуры, традыцый татараў. Акрамя царкоўных дзеячаў, да грамадска-культурнай працы

далучылася нешматлікая свецкая інтэлігенцыя, татарская моладзь. Іх намаганнямі былі створаны культурна-асветніцкія, навуковыя арганізацыі і ўстановы, сярод якіх выдзялялася КСАТП і яе аддзелы, выдавалася перыядычная і навуковая літаратура, папулярывалася гісторыка-культурная спадчына, рэлігійныя каштоўнасці татараў. Адначасова польская культура аказвала значны ўплыў на татарскую грамадска-культурную дзейнасць, адбывалася паланізацыя татарскай інтэлігенцыі і іншых сацыяльных слаёў, паглыбіўся працэс культурна-моўнай асіміляцыі татарскай супольнасці.

Літаратура

1. Канапацкі, І.Б. Гісторыя і культура беларускіх татар: вучэб. дапам. / І.Б. Канапацкі, А.І. Смолік. – Мінск: Бел. ун-т культуры, 2000. – 259 с.
2. Канапацкі, І. Татары-мусульмане ў Беларусі / І. Канапацкі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – № 7. – С. 40–46.
3. Канапацкі, І. З гісторыі мусульманскай адукацыі татараў у Беларусі / І. Канапацкі // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2005. – № 6. – С. 3–10.
4. Miśkiewicz, A. Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne / A. Miśkiewicz. – Warszawa: PWN, 1990. – 206 s.
5. Milczarek, S. Roczniki tatarskie // Rocznik Tatarów Polskich. – Gdańsk: Związek Tatarów Polskich, 1995. – № 3. – S. 205–215.
6. Kołodziejczyk, A. Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII–XX wieku / A. Kołodziejczyk. – Siedlce: Instytut Historii Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1997. – 219 s.
7. Tyszkiewicz, J. Z historii Tatarów polskich, 1794–1944: zbiór szkicy z aneksami źródłowymi / J. Tyszkiewicz. – Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 1998. – 176 s.
8. Leon Najman Mirza Kryczyński – lider ruchu społecznego i kulturalnego Tatarów Polskich. – Gdańsk-Gdynia: Związek Tatarów Polskich, 1998. – 53 s.
9. Warmińska, K. Tatarzy Polscy: tożsamość religijna i etniczna / K. Warmińska. – Kraków: Universitas, 1999. – 238 s.
10. Tyszkiewicz, J. Z historii Tatarów polskich 1794–1944 / J. Tyszkiewicz. – Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A.Gieysztorowa w Pułtusku, 2002. – 219 s.
11. Miśkiewicz, A. A. Tatarzy słowiańszczyzną obłąskawieni / A. Miśkiewicz, J. Kamocki. – Kraków: Universitas, 2004. – 224 s.
12. Tochtermann, J. Ilość, rozmieszczenie i struktura zawodowa Tatarów Polski / J. Tochtermann // Wiadomości Geograficzne. – 1935. – № 8–10. – S. 57–58.
13. Занальны дзяржаўны архіў у г. Маладзечна. Фонд 436. – Воп. 4. – Спр. 8.
14. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Zespół 14. – Sygnatura 1473.
15. Tochtermann, J. Stan współczesnego rolnictwa tatarskiego w Polsce / J. Tochtermann // Życie tatarskie. – 1938. – № 7. – S. 14–16.
16. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1474.
17. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa: Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 590 s.
18. Subwencje dla Muftiatu // Przegląd Islamski. – 1930. – Zeszyt 2. – S. 12.
19. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1484.
20. Беларускі дзяржаўны музей гісторыі рэлігіі (БДМГР). – Адз. зах. КП-8604/18.
21. БДМГР. – Адз. зах. КП-8604/42.
22. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1470.
23. Kryczyński, S. Tatarzy-litewcy: proba monografii historyczno-etnograficznej = Les tatars lithuaniens: Esquisse d'une monographie historique et ethnographiques / S. Kryczyński. – Warszawa: Rada Centralna Związku kulturalno-oświatowego tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – XVI. – T. 3: Rocznik Tatarski. – 318 s.
24. Kronika (15.05.1932–15.06.1935) / Wydanie Rady Centralnej Związku kulturalno-oświatowego tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. – Wilno: Druk. «Lux», 1935. – T. 2: Rocznik Tatarski. – S. 466–484.
25. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1490.
26. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1486.
27. Lebedź, T. Związek Kulturno-Oświatowy Tatarów / T. Lebedź // Życie tatarskie. – 1934. – № 5. – S. 13–14.
28. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1475.
29. Kronika 1922–1931 / Wydanie Rady Centralnej Związku kulturalno-oświatowego tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. – Wilno: Druk. «Lux», 1932. – T. 1: Rocznik Tatarski. – S. 320–333.
30. AAN. – Zespół 8. – Cz. VI. – Sygnatura 64–11.
31. Z ruchu kulturalno-oświatowego wśród polskich tatarów / Rada Centralna Związku kulturalno-oświatowego tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. – Wilno: Druk. «Lux», 1929. – 28 s.
32. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1489.
33. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 1174.
34. Kryczyński Leon. W 25-lecie działalności społecznej i literackiej. Od redakcji / Kryczyński Leon // Przegląd Islamski. – 1937. – Zeszyt 1. 3. – S. 2–5.
35. Katalog Tatarskiego Muzeum Narodowego w Wilnie. – Wilno: Druk. «Lux», 1929. – 8 s.
36. Dziadulewicz, S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno: Nakładem autora, 1929. – XXX. – 498 s.
37. AAN. – Zespół 14. – Sygnatura 1453.
38. Gembicki, M. Z życia Tatarów nowogródzkich / M. Gembicki // Życie tatarskie. – 1938. – № 2. – S. 2.
39. Półtorzycki, A. O przyczynach upadku placówek / A. Półtorzycki // Przegląd Islamski. – 1931. – № 5. – S. 8–11.
40. Kronika. Stonim // Życie tatarskie. – 1934. – № 3. – S. 16.
41. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Фонд 200. – Воп. 2. – Спр. 13.
42. ДАБВ. Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 627.
43. Kryczyński, L. O trudnościach pracy społecznej / L. Kryczyński // Życie tatarskie. – 1937. – № 8. – S. 6–9.
44. Woronowicz, A. Nasza praca społeczna / A. Woronowicz // Życie tatarskie. – 1937. – № 9. – S. 5–6.
45. Półtorzycki, A. Pobudka moralna czy słowo potępienia / A. Półtorzycki // Życie tatarskie. – 1937. – № 12. – S. 14–17.
46. Конопацкий, М. Юзеф Пилсудский в традиции польских татар / М. Конопацкий; пер. с пол. И. Александровича // Байрам. – 1999. – № 2. – С. 72–73.
47. ДАБВ. Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 1574.
48. ДАБВ. Фонд 1. – Воп. 10. – Спр. 2305.

Паступіў у рэдакцыю 03.08.2008.

Вабішчэвіч Аляксандр Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедры гісторыі культуры і рэлігіі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна.

Cultural and ethnoconfessional life of Belarusian tatars within the Polish State in 1920s–30s has been considered in the article. The author has analyzed the main trends in activities of Cultural Enlightenment Union of Polish tatars and its branches of other public associations within the territory of Western Belarus, determined the main tendencies in cultural life of the tatar ethnos. The author comes to the conclusion that Islam promoted the stable tendency towards the preservation of the tatar culture, traditions, though the process of assimilation was going on.